

ВЗАЄМОДІЯ ІСТОРІЇ ТА ФОЛЬКЛОРУ В ІСТОРИЧНИХ ПОЕМАХ В.СКОТТА І Т.ШЕВЧЕНКА

Одним із найрепрезентативніших жанрів літератури романтизму є історична поема. Її основоположником став В.Скотт, який 1805 р. видав "Пісню останнього менестреля" ("The Lay of the Last Minstrel"), 1808 р. – "Марміона" ("Marmion"), 1810 р. – "Пані озера" ("The Lady of the Lake"), а впродовж наступних шести років – "Видіння дона Родеріка" ("The Vision of Don Roderick"), "Рокбі" ("Rocheby"), "Трірменське весілля" ("The Bridal of Triermain"), "Володаря островів" ("The Lord of the Isles"), "Поле Ватерлоо" ("The Field of Waterloo") і "Гарольда Хороброго" ("Harold the Dauntless"). Певною мірою вплинув на формування поетичних кодів історичної поеми й Дж.Байрон: його філософсько-ліричні медитації на історичні теми, де процеси історії стали, за висловом Д.Наливайка, "політичною чи філософською метафорою ідейного життя сучасної людини"¹, зумовили появу байронівської модифікації романтичної історичної поеми з "проблемним героєм". Власне, "Мазепа" ("Mazepa", 1818 р.) – єдина історична поема Дж.Байрона, хоча в ній історична сюжетна лінія не стала головною.

Новий жанр швидко завойовував літературні простори Європи. У 20–30-х роках побачили світ перші зразки слов'янських історичних поем ("Гражина", "Конрад Валленрод" А.Міцкевича, "Войнаровский", "Наливайко", "Гайдамак" К.Рилєєва, "Канівський замок" С.Гошинського, "Полтава" О.Пушкіна, "Боярин Орша" М.Лермонтова, "Срібний сон Саломеї", "Король-дух" Ю.Словацького та ін.). В Україні до жанру історичної поеми звертаються Є.Гребінка, М.Костомаров, Т.Шевченко, П.Куліш, С.Руданський та ін.

З метою виявлення типологічних подібностей і відмінностей на рівні взаємодії історичних і фольклорних елементів у поезиці та стилі спробуємо проаналізувати деякі історико-романтичні поеми В.Скотта та Т.Шевченка.

Подібно до філософів німецької ідеалістичної школи, французьких еkleктиків та інших сучасних йому мислителів, В.Скотт уважав, що всі історичні події (навіть війни) – це етапи на шляху до кращого й розумнішого життя людства. Він також стверджував, що "історія має моральний зміст, відсутність якого призвела б до того, що вона, співзвучно життю, становила б собою перелетіння жажів, які звели б із розуму того, хто їх вивчає"². Схожі оптимістичні пророкування майбутнього (особливо щодо України) лунали і з уст Т.Шевченка. Але якщо В.Скотт погоджувався на шотландську автономію у складі Великобританії, то Т.Шевченко мріяв про вільну та незалежну українську державу. До того ж, у їхніх історіософіях, як і в інших романтиків, проявилася тенденція до ідеалізації минулого. В.Скотт сумував за патріархальними формами життя шотландського середньовіччя, а Т.Шевченко – за героїчним минулим України, що знайшло відображення у витвореному ним і М.Максимовичем, І.Срезневським, О.Бодяньським, М.Костомаровим, П.Кулішем та іншими українськими митцями романтичному міфі про "ідеальне козацтво".

При написанні історичних поем обидва автори з метою достеменнішого відображення подій, народних характерів і традицій використовували історичні, літературні та фольклорні джерела. Наприклад, В.Скотт послуговувався статистичними даними, що містилися в таких працях, як "Історія" Пінкертонна (*Pinkerton's History*), "Історії" Стівенсона (*Stevenson's History*), "Історії повстання" Кларендона (*Clarendon's History of the Rebellion*), "Історії роду Дугласів" Х'юма (*Hume's History of the House of Douglas*) тощо. Т.Шевченко здебільшого користувався "Історией Малой России" (перше видання 1803 р., друге – 1830 р.) Д.Бантіша-Каменського, "Историей Малороссии" (1842 – 1843 рр.) М.Маркевича, "О причинах и характере унии в Западной России" (1841 р.) М.Костомарова та ін.

Називаючи деякі зі своїх історичних поем "romantic tale" ("романтична повість") або "poetical romance" ("лицарський роман у віршах"), В.Скотт вказував на їхній зв'язок із середньовіччям.

¹ Наливайко Д.С. Спільність і своєрідність: Українська література в контексті європейського літературного процесу. – К., 1988. – С. 272.

² Рейзов Б.Г. Творчество Вальтера Скотта. – М.; Л., 1965. – С. 169.

ми романами, "у яких, — цитує його слова Б.Реїзов, — є певна гармонія, що не залежить від здібностей менестреля; він не міг би втекти від неї, якби навіть і захотів. Причина в тому, що тодішні вдачі він зображав такими, якими вони проходили перед його очима. Це і надавало лицарським перемогам, про які він оповідав, правдивості й єдності, не підвладної тим, хто зараз працює у лоні старого роману. Як не намагаються вони одягнути своїх лицарів по старій моді, вони постійно змішують минулі часи з теперішніми і створюють анахронізми настільки тяжкі, як сцена чаювання, введена в історію Джона Гонта"³. А на думку Г.Грабовича, для Т.Шевченка було прикметним те, що "правду про українське минуле неможливо вивчити з книжок чи архівів або вибрати з мотлоху особистих знань..., цю правду можна пізнати, тільки звернувшись до колективної душі власного народу. Її треба не вивчати, а відчувати чи сприймати як одкровення"⁴.

Отже, В.Скотт підходив до зображення історичного минулого з позицій історика та фольклориста. Натомість Т.Шевченко творив картини життя давніх часів, ідучи за народною пам'яттю, хоча й користувався працями дворянської історіографії. Водночас, якщо для В.Скотта фольклор — лише мистецько-художнє надбання минулого поетичного мислення, то для Т.Шевченка він був невід'ємною частиною душі.

Варто зауважити, що Т.Шевченка та В.Скотта як письменників цікавили різні періоди історичного минулого. Зокрема, перші поеми англійського автора, одного з компетентних медієвістів XIX ст., стосувалися саме доби Середньовіччя: життя прикордонного району між Англією та Шотландією ("Пісня останнього менестреля"); краху правління роду Дугласів ("Пані озера"); подій навколо битви при Флоддені 1513 р., яка закінчилася жорстокою поразкою шотландців ("Марміон"); пригод шотландського короля початку XIV ст. Роберта Брюса ("Володар островів"). У "Рокбі" йдеться про те, як розгорталася подія після битви при Марстон-Мурі, де республіканці завдяки Кромвелю розгромили королівські війська. В.Скотт розповів також про період іспанських походів англійських військ ("Видіння дона Родеріка"), про битву під Ватерлоо ("Поле Ватерлоо").

Увагу Шевченка привернули такі історичні теми, як боротьба українського народу проти турецько-татарських нападів ("Іван Підкова", "Гамалія"), розгром повсталими козаками на чолі з Тарасом Трясилом війська гетьмана С.Конецпольського ("Тарасова ніч"), народно-визвольне повстання 1768 року, відоме під назвою Коліївщина ("Гайдамаки"), ситуація в Україні після зруйнування Запорозької Січі ("Невольник"), страта чеського релігійного діяча та проповідника Яна Гуса ("Єретик") тощо.

Безперечно, з науково-історичного погляду твори як англійського, так і українського авторів мають певні фактичні неточності, але визначальною рисою літературних творів є не наукова достеменність, а відтворення духу минулого через історико-романтичні картини тогочасного буття. Для досягнення цієї мети митці використовували різноманітні методи та прийоми.

В.Скотт, зокрема, "археологізував" історію, ввівши велику кількість описів місцевостей, замків, монастирів та інших видів житла. Приміром, "Canto First" "Марміона" починається мальовничим описом замку, на стіни та вежі якого сонце кидає останні промені. У Шевченкових історико-романтичних поемах докладні археологічні описи відсутні, а "місцевий колорит" створюють розсіяні по всьому тексту етнографічні елементи (деталі побуту, одягу, види зброї тощо).

Спільна ж прикмета історико-романтичних поем обох авторів — наявність коментарів. Приміром, у "Марміоні" В.Скотта згадується "Крічтаунський замок" ("Crichtoun Castle"). У примітці L ("Note L") англійський романтик зазначає, що руїни замку містяться "близько десяти миль від Единбурга, на берегах річки Тіни..."⁵, а далі подає опис та історію самої будівлі. Загалом примітки В.Скотта — це своєрідні географічні, фольклорні, історичні, літературні розвідки, де автор пояснив читачам наведені ним географічні найменування, власні імена, народні звичаї та прикмети.

³ Там само. — С. 70.

⁴ Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / С. Павличко (пер. з англ.). — 2 вид., випр. й авторизоване. — К., 1998. — С. 44 — 45.

⁵ *The poetical works of sir Walter Scott: With the author's introd. and notes / Ed. by J. Logie Robertson.* — London etc.: Oxford univ. press, 1951. — P. 191.

Т.Шевченко також зробив "приписи" до "Гайдамаків", де вказав на джерела відомостей про історичні події та персонажів ("про конфедератів так розказують люди, котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта з голопет, без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба"⁶), пояснив значення слів та символів (схизмати – "неуніатів ляхи називали схизматами"; "треті півні" – сигнал), подав топографічні описи (Чорний шлях – "Чорний шлях виходив од Дніпра, між устями річок Сокорівки й Носачівки, і біг через степи Запорізькі, через воєводства Київське, Подольське і Волинське – на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву"⁷), прокоментував народні традиції (український звичай прикрашати козацькі могили білими хустками) та висловив власні думки щодо минулих подій.

Часто для надання реальності цілком вигаданому часопростору романтики вводять до тексту історичні дати та імена. Зокрема, в передмові до "Рокбі" В.Скотт зазначив, що "період суспільного безладу був обраний не для того, аби пов'язати фабулу з військовими чи політичними подіями громадянської війни, а для надання справжності вигаданим подіям"⁸. Загалом єдине документальне явище в "Рокбі" – битва при Марстон-Мурі, а решта – суцільна міфологізація історії.

Історичні імена в поемах обох авторів часто слугують лише зовнішніми оболонками для вигаданих героїв: Марміон ("Марміон" В.Скотта), Малькольм Грем ("Пані озера" В.Скотта), Гамалія ("Гамалія" Т.Шевченка) та ін. У примітці IX до тексту "Марміона" навіть зазначається, що "лорд Марміон, головний герой цього *"romance"*, є цілком вигаданим персонажем. Утім, не виникає сумнівів щодо існування у раніші часи дуже відомої сім'ї Марміонів..."⁹. Але зазвичай вони репрезентують своїх власників (Джеймса V, Дугласа, Роберта Брюса, Івана Гонту, Яна Гуса та ін.). І все ж історичні герої поем не ідентичні своїм прототипам, адже при їхньому змальованні романтики послуговувалися як документальними фактами, так і рецепціями фольклорно-літературних джерел. Зокрема, в "Пані озера" В.Скотт подав образ справедливого та благородного короля-лицаря Джеймса V, скориставшись народними переказами про його "походи в народ" та історіографічними працями, зокрема "Історією" Пітскотті (*Pitcottie's History*). У "Гайдамаках" Т.Шевченко створив образ Гонти, спираючись на історіографічні відомості, спогади очевидців Коліївщини та залучивши з повісті "Вернигора" М.Чайковського мотив дитинувбивства.

Метод концентрації історії наявний у Шевченковому "Невольнику". Дія поеми починається "ще за гетьманщини святої", тобто не пізніше 1764 р., коли гетьманщину було скасовано. Втім, наприкінці твору Степан згадує молдавське село Слободзеї, де, як відомо, А.Головатий утворив кубанське військо. З цього слід було б зробити висновок, що розлука Степана з Яриною тривала близько 28 років, а тим часом у творі Шевченка – це лише 5 років.

Інкили в поемах зустрічається хибне датування реальних історичних подій, переплутано імена реальних постатей. Зокрема, в "Пісні останнього менестреля" В.Скотт переніс дату життя Майкла Скотта з XII у XVI століття. Т.Шевченко зобразив Івана Підкову учасником морських походів козаків, що не відповідає сучасним історичним відомостям. Пояснити це можна, очевидно, тим, що автор поеми скористався коментарями до думи "Татарський похід Серпяги", в яких І.Срезневський ототожнював Івана Підкову та Серпягу. Ймовірно, саме тому яскраво змальовані в думі морські подорожі Серпяги перетворилися в Шевченковому творі на героїчні походи Івана Підкови.

Дух минувшини романтики черпали з народних джерел, що закономірно зумовило появу в історичних поемах обох авторів елементів фольклорної поетики. Скажімо, сюжет "Пісні останнього менестреля" заснований на мотивах шотландських балад про Гілліна Хорна й переказів про Майкла Скотта, вченого мага та чорнокнижника, що жив у XII ст. Для "Рокбі" В.Скотт використав тему народної балади про розгром селянами банди розбійників, яку було вміщено в збірнику Рітсона.

⁶ Шевченко Т.Г. Повне збір. тв.: У 12 т. – Т. 1: Поезії, 1837–1847 рр. – К., 1989. – С. 452.

⁷ Там само. – С. 455.

⁸ *The Poetical works of sir Walter Scott.* – P. 313.

⁹ *Ibid.* – P. 177.

На противагу історико-романтичним поемам Т.Шевченка, у зразках цієї жанрової моделі В.Скотта зустрічаються й фольклорно-фантастичні персонажі, скажімо, дух річки ("River Spirit"), дух гір ("Mountain Spirit"), чортеня ("Пісня останнього менестреля"), бенші ("Ben-shie"), уріски ("Urisk"), король і королева ельфів ("Elfin King and Queen") ("Пані озера"). Здебільшого їхні ролі другорядні та епізодичні, за винятком чортеняти з "Пісні останнього менестреля". Проте згадки про них допомагають відтворити образ середньовічного індивіда, в міфологічному світогляді якого подібні надприродні суб'єкти існували як реальні створіння, що жили поруч із людьми. Отже, такі рядки з поеми "Пані озера", як "For there, she said, did fays resort, // And satyrs hold their silvan court, // By moonlight..." ("Ці місця, — вона сказала, — часто відвідують феї, // І сатири проводять свої лісові прийоми, // При місячному світлі..."), можна вважати вповні закономірними та вмотивованими.

До тексту деяких історичних поем автори вводять автентичні чи стилізовані народні балади (до речі, відсутні у Т.Шевченка) та пісні ("Пісня останнього менестреля", "Пані озера", "Рокбі", "Мармійон" В.Скотта, "Гайдамаки", "Гамалія" Т.Шевченка тощо). Приміром, В.Скотт у "Пані озера" стилізував пісню веслувальників ("Boat Song"), поминальний плач ("Cogonach"), балладу "Еліс Бренд" ("Alice Brand") та ін., що підтверджують й авторські коментарі, скажімо, примітка до "Еліс Бренд": "Ця невелика казкова історія заснована на дуже цікавій данській баладі..."¹⁰. У "Гайдамаках" Т.Шевченка стилізовано любовну пісню Яреми ("У гаю, гаю // Вітру немає..."). Імпровізацією в народному стилі є пісня з цієї ж поеми "Ой одна я одна", яку виконує кобзар Волох, а от тексти "Ой гоп таки так! Кличе Гандзю козак...", "Заганяйте квочку в бочку", "Ой сип сирівець та криши опеньки", "Ой сип сирівець та криши петрушку" тотожні з рядками весільних пісень перезвянського циклу.

Крім того, в українських історичних поемах романтичної доби зустрічається безліч народно-пісенних ремінісценцій, парафраз, алюзій тощо. У "Гамалії" Т.Шевченко скористався розмовою лиману, моря та Дніпра з української пісні "Жалкується лиман морю..."; у "Івані Підкові" — сталими пейзажними елементами народних морських дум ("Чорна хмара з-за Лиману // Небо, сонце криє") і т. д. Перефразував він також уривок із пісні про "халайду" ("А в нашій халайди хата на помості. // Грай, море, добре, море, добре буде халайда") у фінальні рядки "Гайдамаків": "А в нашого Галайди хата на помості. // Грай, море! добре, море! // Добре буде, Галайда!"

Є в історико-романтичних поемах обох авторів і вкраплення місцевих повір'їв та народних прикмет: "As born upon that blessed night" ("Як народженому у ту святу ніч"), що за народними віруваннями означало "те, — пояснив у коментарях В.Скотт, — що хто народився на Різдво чи Страсну П'ятницю, то той має силу бачити духів і навіть керувати ними"¹¹. Крім того, В.Скотт ввів у текстові поля історичних поем згадки про давні кельтські звичаї та свята. Приміром, у "Пані озера" йдеться про віру в ясновидців, у таємні схованки вождів, а у "Володарі островів" — про кельтське свято вогнищ, так зване "beltane".

Шевченкові ж історико-романтичні поеми містять спомини про вірування в силу ворожок ("Невольник"), про традицію прикрашати козацькі могили білими хустками ("Гайдамаки") тощо.

Послугуються автори й засобами поетичного мовлення суто фольклорно-міфологічного походження, як-от метаморфозами (магічні перетворення в "Пісні останнього менестреля" В.Скотта), гіперболізацією ("Кругом хвилі, як ті гори: // Ні землі, ні неба" — "Іван Підкова" Т.Шевченка), персоніфікацією ("Синє море звірюкою // То стогне, то віє" — "Іван Підкова" Т.Шевченка) та ін. Однак фольклорний матеріал не переобтяжує поетичні твори (за винятком "Пісні останнього менестреля"), а використовується лише тією мірою, яка робить його необхідним творчим компонентом, котрий допомагає розкрити задум автора¹².

Ритмомелодика історичних поем В.Скотта і Т.Шевченка типологічно близька, що виявляється в синтезі літературної та фольклорної поетики. Зокрема, "Пісня останнього менестреля" — суміш неправильної структури строфи, відсутності суворого метричного ритму (вплив "Крістабелі" С.Колріджа), восьмивірша (взятого В.Скоттом із лицарських романів пізнього

¹⁰ *Ibid.* — Р. 296.

¹¹ *Ibid.* — Р. 189.

¹² Каспрук А.А. Українська поема кінця XIX — початку XX ст. Ідеї, теми, проблеми жанру. — К., 1973. — С. 102.

середньовіччя) та традиційних рис баладної поетики. За словами сучасника В.Скотта Джеффри, поетична мова "Пані озера" "вирізняється то розкішністю Шекспіра, то грубою простотою колишніх середньовічних романів, то природністю народних балад і новел, то блиском сучасної чуттєвої поезії"¹³. Шевченкова поліметрія полягає в тому, як справедливо вважає О.Камінчук, що він поєднував "народнопоетичні віршові форми або споріднені з ними (4 – 3-стопний хорей) і літературні розміри"¹⁴ та модифікував коломийковий вірш. Але якщо В.Скотт збагачував стихію високої літературної мови живою народнорозмовною, то Т.Шевченко доводив здатність української мови на літературне існування.

І на завершення зазначимо, що історичні поеми В.Скотта – це романтичний вимисел на основі ретельно перевірених автором історичних фактів зі вкрапленням фольклорних елементів, а твори Т.Шевченка – це радше міфологізація історії за народними та авторськими уявленнями про минулі часи. Таким чином, названі типологічні збіжності на рівні взаємодії історичних та фольклорних елементів свідчать про спільну векторність літературного розвитку історико-романтичних поем В.Скотта і Т.Шевченка, натомість породжені національними та індивідуально-авторськими чинниками типологічні розходження можна поцінувати як їхні оригінальні риси.

¹³ *Edinburgh Review* – 1810. – Aug. – P. 271 // *Реизов Б.Г.* Творчество Вальтера Скотта. – С. 98.

¹⁴ *Камінчук О.А.* Поетика української романтичної лірики: (Проблеми просторової організації поетичного тексту). – К., 1998. – С. 32.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал "Слово і час" висвітлює питання історії, теорії та сучасної практики літературного руху, загальнокультурного життя. Виходячи з принципів об'єктивності та плюралізму, редакція не вважає за обов'язкове поділяти всі погляди і положення авторів, завдяки чому зберігає і природний ґрунт для конструктивної полеміки.

Неодмінними вимогами до матеріалів, що подаються на розгляд редколегії, є достеменність наведених фактів, посилань на всі використані джерела, точність у цитуванні.

Статті та інші матеріали (крім листів) подаються до редакції українською мовою, обсягом не більше друкованого аркуша; посилання розміщуються внизу сторінки.

Статті подавати в комп'ютерному наборі — як текстовий файл без переносів у словах або WinWord 2.0 DOC-файлом на стандартній дискеті; можна надсилати електронною поштою (E-mail: jour_sich@iatp.org.ua; www.word-and-time.iatp.org.ua).

До дискет (бажано продублювати текстовий матеріал на 2-х дискетах) обов'язково мусить бути подана виразна роздруковка статті у 2-х примірниках, виконана шрифтом не менше 14 кегля через 2 інтервали 28 рядків на сторінці.

До статті додається анотація (до 5-ти рядків) — для розміщення на веб-сторінці.